

ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGI ADATOK A SZAMÁRTARTÁSHOZ

VIGA GYULA

Néprajzi kutatásunk egyik leggazdagabb, legtöbb eredményt felmutató területe az állattartás és a pásztorkodás vizsgálata. A téma általános kérdései mellett azonban nem egyenlő mértékben részesedtek a kutatásokból az egyes állatfajok. A feltáró munka és az irodalom a juhászat és a szarvasmarhatartás körül sűrűsödött leginkább, ami az említett állatok gazdasági jelentőségéből, a paraszti életmódban és gazdálkodásban játszott meghatározó szerepéből kiindulva érthető. A többi állatfajról (ló, sertés, kecske, szamár, öszvér, bivaly) lényegesen kevesebbet tudunk. Igaz ugyan, hogy tartásuk — a sertés és a ló kivételével — nem volt általános, s közvetlenül nem kapcsolódtak be az ország egészét vagy nagyobb egységeit érintő gazdasági rendszerbe, mozgásokba, de egy-egy kisebb-nagyobb tájegység életében sajátos szerepük volt. Jelentőségük a földrajzi viszonyok és eltérő gazdasági feltételek szerint változott ugyan, de különleges helyet kaptak egyes települések életében, gazdálkodásában és munkaszervezetében is.

I. A szamarat néprajzi irodalmunk elsősorban a juhászok teherhordó állataként emlegeti,¹ egyébirányú hasznosítását — *Szilágyi Miklós* alapvető munkáját leszámítva² — csupán az említés szintjén érintik.³ Ebből eredően a magyar néprajz főleg az alföldi területek állattartásának elemeként ismeri. Tanulmányomban, elsősorban a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén gyűjtött adatok alapján, főként Északkelet-Magyarország középhegységi területeinek állattartásában, illetve paraszti gazdálkodásában vizsgálom meg ezen állatfaj helyét, szerepét, kitekintve a szamarasoknak az Alföld és a hegyvidék közötti, valamint a tájon belüli árucserében játszott szerepére. A munka elsősorban recens gyűjtésen alapul, s így az emberemlékezetben kellő biztonsággal megfogható időre, a századfordulóig nyúlik vissza.

A szamarak száma a négy fő haszonállat számával amúgy sem vetekedhetett, az elmúlt évtizedekben pedig egyre inkább fogyott. A terület szamarállományára — a mai megyehatárok figyelembevételével — a következők szerint

1. A teljesség igénye nélkül: *Turi Mészáros I.*, 1912. 141.; *Szendrey Zs.*, 1937. 85.; *Szabó K.*, 1942. 16—18.; *Hankó B.*, 1954. 97.; *Matolcsi J.*, 1975. 189. stb.
2. *Szilágyi M.*, 1964. 279—282.
3. *Hankó B.* az állat katonai teherhordó szerepéről ír (1954. 97.), *Matolcsi J.* vízihordó szerepét és a szántásban való felhasználását említi (1975. 189.), valamint felhívja a figyelmet az öszvértartás céljára. Többen említik a szamárhús és szamárszír felhasználását is, legújabban Szolnok megye Néprajzi Atlasza.

alakult:⁴ 1895 — 914 db; 1911 — 637 db; 1935 — 374 db; 1942 — 441 db; 1954 — 260 db; 1964 — 202 db; 1972 — 216 db. A szamártartás korábbi, nagyobb jelentőségére utalhatnak Abaúj vármegye múlt századi monográfiájának 1871-ben írt sorai: „A szamár a mennyiben az emelkedett szőlők művelése miatt, a szőlőtermesztő vidéken szükséges állat, azonkívül a juhászok teherhordásait is képezi, van a megyében 596 darab, mely 2980 Ft tőkét képvisel.”⁵ A vidék jelentős szőlőkultúrájának hanyatlása, a juhászat fejős irányba való fejlődése és — az új országhatárokhoz viszonyítva — az állatállomány szerkezetének, arányainak eltolódása⁶ egyaránt negatívan befolyásolta a szamártartást. Közvetve az állat tartásának egykori nyomát őrzi néhány helynév is: *Szamárbükk* (Borsodbóta és Sajómercse)⁷, *Szamárvölgy* (Arló, 1855),⁸ *Szamárberek* (Bánhorváti, 1860),⁹ *Szamárút* (Arka, 1857 és Boldogkőváralja).¹⁰

Az elmúlt száz év statisztikai adatait alapul véve azt látjuk, hogy a szamárak száma egy településen ritkán emelkedett 10 fölé, s mindössze néhány esetben haladta meg az 50-et: Abaújszántón 1942-ben 53 db, Bükkzsércen 1895-ben 50 db, Miskolcon 1935-ben 60 db, s Tolcsván 1895-ben 60 db szamarat írtak össze.¹¹ Figyelembe véve azonban a viszonylag magasabb számadatok szóródását, bizonyos csomópontok mégis megfigyelhetők. Ezek a vidék földrajzi képének egy-egy sajátos vonulatához, s ezzel együtt a népesség egy-egy sajátos életmódot folytató csoportjához igazodnak. Az általunk vizsgált időszakban viszonylag magas a szamárak száma a *Bükk-hegység* falvaiban, a *Hegyalja* településein és történelmi borvidékén, a *Zempléni-hegység* egyes falvaiban. Ezek a csomópontok a szamár tartásának és hasznosításának bizonyos típusait is behatárolják. Számottevő ezek mellett a *városok* és egykori *mezővárosok* szamártartása.

A Bükk-hegység településein a szamár tartásának két fő funkciója volt. A hegység belsejében fekvő falvakban — az életmódból következően — az erdei iparok, főleg a mészégetés termékeinek értékesítésében játszott szerepet, bekapcsolva a területet az Alföld és a hegyvidék árucseréjébe. Az 1920-as évekig a szamaras mészárosok a vidék jellegzetes figurái voltak, akik elsősorban *Répáshuta* és *Bükk-szentkereszt* szlovákjai és *Bükkzsérc* lakói közül kerültek ki. Bükkzsércen még az 1950-es években is dolgoztak szamaras meszesek. A szamaras mészárosok tevékenysége azt a belső kört töltötte ki, ahol a lovas és ökrös fogatokkal járó mészárosoknak még nem volt kifizetődő árujuk értékesítése. Főleg a megye területén árultak, de a bükkzsérciek eljuttotak *Füzesabonyba*, *Tiszaszőlőstre*, *Kunhegyesre*, *Kunmadarasra*, és *Tiszafüredre*, a répáshutaiak északi irányba *Kassáig*, a bükk-szentkeresztiek pedig *Tiszafü-*

4. Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény. (Állatállomány) Községsoros adatok 5. kötet.; Mezőgazdasági Adattár II. kötet 201.; Általános mezőgazdasági összeírás (1972) 6. kötet 178.

5. *Korponay J.*, 1871. 303.

6. *Tálasai I.*, 1942. 205.; *Gunst P.*, 1970. 397.

7. *Dobosy L.*, 1970. 95.

8. *Román J.* (szerk.), 1977. 35.

9. *Román J.* (szerk.), 1977. 52.

10. *Román J.* (szerk.), 1977. 29. — A boldogkőváraljai adat *Paládi-Kovács A.* szíves szóbeli közlése.

11. Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény. (Állatállomány) Községsoros adatok 5. kötet.

12. *Szilágyi M.*, 1964. 279. jelzi, hogy a tiszafürediek alkalmanként felvidéki meszesektől vették meg a szamáracsikót.

reden és Polgáron át alkalmanként *Hajdúböszörményig* is.¹² A szamaras mészárosok a falvak szegényei közül kerültek ki. A mésszel húsvét előtti hetekben indultak, s *mindszentekig* jártak. Árjukat főleg gabonára cserélték, melyet hazafelé általában megőrlettek az útbaeső malmok valamelyikében. Ősztől tavaszig a szamarasok favágásból, erdei munkából és alkalmi fuvarokból éltek. Tevékenységük kiegészítette, s szegényebb szinten valósította meg a lovas és ökrös fogatokkal való mészáruló tevékenységet. Beilleszkedtek, sajátos helyet foglaltak el a mészárulás évi ritmusában és piackörzeteinek földrajzi megosztásában.¹³

A Bükk déli lábánál fekvő falvakban a szamártartás főleg a kert- és gyümölcskultúrához, elsősorban a szőlőműveléshez kapcsolódott. A szőlő és a kertészet nem igényli a drágább és lényegesen igényesebb ló tartását, alkalmi szállításokra megfelelt az igénytelen és adómentes szamar is. Sály, Kács, Tibolddaróc, Cserépfalu, Kisgyőr, Nyékládháza, Emőd szamártartása ezt a típust képviseli. Erre utal véleményünk szerint az is, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megye nyugati felének lakói, főleg a Sajó vonaláig, szamaraikat elsősorban az Alföld és az Északi-középhegység találkozásánál fekvő történelmi borvidékről szereztek be: Eger, Domoszló, Markaz, Abasár, Verpelét és Gyöngyös voltak a legismertebb szamártartó helyek és vásárok.¹⁴ Keleti irányban az előzőhöz hasonló típust képvisel a Hegyalja településeinek szamártartása. A vidék intenzív szőlőkultúráját a hagyomány szerint régen sok szamar is „kiszolgálta”. Az elmúlt évszázad statisztikái különösen Abaújszántón, Mádton, Sárospatakon, Tarcalon, Tolcsván és Tokajban jeleznek számottevő állományt. Abaújszántó a közelmúltig ellátta szamárral a megye keleti felét. A szamarat itt a trágya, permetlé és víz hegyre való szállításához használták, az emlékezet szerint a szamar nyergére akasztották kosarakban és vödörökben a terhet. Emellett szamárfogatokkal vitték ki a szőlőbe a hordókat és szerszámokat, s ezzel hordták munkaeszközeiket a hegyaljai szőlőbirtokokat napszámmal kiszolgáló, környező falvak szegényemberei. Abaúji területről a szamar hasonló hasznosítását a bevezetőben említettem.

A megye északkeleti részén, főleg a Zempléni-hegység erdős határu falvaiban is elterjedt volt a szamar használata. A takarmányszükségletéhez képest rendkívül szívós és munkabíró szamarat a hagyomány szerint faközéltetésre és -fuvarozásra, Telkibánya környékén a kaolin szállítására használták. Perén a szegényemberek a szamár fuvarból pénzeltek. A falu határában levő nagybirtok miatt kevés föld volt a parasztok kezén. A lakosság zöme részes munkára járt a környező nagybirtokokra, emellett szőlőmunkára Tállyára, Legyesbényére, Abaújszántóra. A nyári nagy munkák idejére a falu kb. 100 pár *kepést* adott. Ősztől tavaszig azonban a férfiak közül sokan eljártak szamárfogataikkal Regécre, Arkára, Baskóra, Szemerére, ahonnan részben bérben fuvaroztak fát az ináncsi fatelepre, részben pedig 40—60 fillérért megvettek egy-egy szekér gallyat, s azt Hernádszentandrásra, Ináncsra, Dobszára vitték eladni. Egy hét alatt 8—10 pengőt tudtak keresni ezzel a munkával. Egy fordulót (50—70 km)

13. Részletesen lásd: *Viga Gy.*, (kézirat).

14. A szőlősgazdák szamártartására *Jankó J.*, és *Bodgál F.*, is felhívta a figyelmet: *Jankó J.*, 1902. 293.; *Bodgál F.*, 1960. 525.

2 nap alatt tudtak megtenni. Ezen a területen tehát elsősorban az erdőhöz kapcsolódott a szamar tartása, s a szegényebb emberek számára a lovat helyettesítette.

Külön kell szólni a városok és egykori mezővárosok szamártartásáról. Miskolc mellett elsősorban Mezőkövesd, Mezőcsát, Szikszó és Gönc érdemel említést ebből a szempontból. Ez esetben — véleményünk szerint — nem egyszerűen a magasabb lélekszámmal járó nagyobb állatlétszámról van szó. Ezen települések piaca és üzlethálózata, főleg fatelepek és TŰZÉP-telepek kiszolgálására tartották a szamarat, s velük a településen belüli fuvarozás mintegy szolgáltatást jelentett a lakosság számára, megélhetést néhány szegényembernek. A szamaras ezen települések jellegzetes figurája volt még a közelmúltban is.

Az itt bemutatott, s az állat hasznosítása szempontjából eltérő formák mellett azonban szinte minden településen volt 1-2 szamar szegényemberek kezén, akik tevékenységükkel (főleg fuvarozás) sajátos helyet foglaltak el egy-egy falu életében, mindennapjában. Ezek az emberek alkalmi fuvarokból éltek — néhányan ma is élnék —, s helyzetük, szegénységük általában a közösség perifériájára kényszeríti őket. A *szamaras*, *csacsis* gúnynév, gyermekek és felnőttek állandó gúnyolódása, az alacsony gazdasági és életnívó tudomásulvétele. Helyzetük sajátos, tevékenységüket nem számítják semmiféle elfogadott mesterséghez, foglalkozáshoz, fuvarosokkal nem is említik őket együtt.

A szamarasok munkájában régen jelentős szerepet kapott a vízfordás, ami a hegyes terület ivóvízellátását tekintve fontos feladat volt. Répáshután és Bükkszentkereszten (ez utóbbi az ország egyik legmagasabban fekvő települése, 583 méter¹⁵) a fúrott kutak megjelenéséig szamarral hordták a vizet a határban levő forrásból, ill. a falu közepén levő kútból. A *talyigára* fahordót vagy 2 *dézsát* tettek, s pár fillérbe, egy-egy tányér ételbe került a fuvar. A hordót télen szánkóra tették. A perei szamarasok közül a környező uradalmakban, a nyári nagy munkák idején vízfordót, *zsongárt* fogadtak, aki naponta négyszer vizet vitt a kordéra szerelt hordóban a mezőn dolgozóknak. A már említett boldogkővár-aljai *Szamarút* a hagyomány szerint onnan kapta a nevét, hogy a szamarasok ezen az úton vitték fel a vizet a várba.¹⁶

A szamarasok ma főleg boltokból, TŰZÉP-ről vállalnak fuvart, s gyakran látni szamár fogatot, amint fűtőolajos hordót szállít. (1. kép).

Előszóval tartottak szamarat olyan emberek, akiknek munkájuk során szükség volt kisebb-nagyobb teher szállítására, de nem volt kifizetődő lovat tartaniuk. Több településről tudunk szamaras *szóda*sról, s szamarral hordta haza az agyagot és vitte piacra termékeit az 1920-as években a gönci fazekas. Hasonló módon kell értelmeznünk a szőlősgazdák és kertészek szamártartását is. Gazdasági és szociális nehézségek idején azonban, ló hiányában, lényegesen megnőtt a szamarak száma, hogy aztán néhány év elteltével, s a kényszer elmúltával ismét csökkenjen. A parasztság azonban mindig lenézte a szamarat, megvetette, s tartását a szegénység megnyilvánulásának tartotta. A hagyományos

15. *Frisnyák S.*, 1977. 159.

16. *Paládi-Kovács A.* szíves szóbeli közlése. A szamarasok vízfordásához vö.: *Szilágyi M.*, 1964. 280.; *Matolcsi J.*, 1975. 189.

1. kép. Szamárfogat, Emőd

parasztgazdaságok üzemszervezetében a szamárnak nem volt helye, a legszegényebbek azonban még az eke és a borona elé is befogták. Azokban a falvakban, ahol sok szamár volt, bár lenézték, de személy szerint nem csúfolták a szamártartókat. Ahol azonban kevés volt a szamár, ott a tartó szinte mindig megkapta neve elé a *szamaras*, *csacsis* jelzőt. A szamarasok persze igyekeztek meg is indokolni állatuk tartását. „Nem a szamár *szamár*, hanem, az aki a hátán hordja a fát az erdőről!” — mondta egy 75 éves perei adatközlő. Nehéz szociális helyzet idején enyhül a szamarasok megszólása, amint azonban elmúlik a tartását elősegítő kényszer, ismét erőteljesebben jelentkezik. Manapság a háztáji gazdaságok mellett ideálisnak tartják a szamár tartását, s a vagyoni különbségek lényeges egyszerűsödésével már csak csipkelődéssé, élcelődéssé vált a szamarasok megszólása.

A szamarat tartó gazdaságok szociális típusai szerint két csoportot kell tehát elkülönítenünk. 1. A szegényemberek szamártartását, akik *nem tudnak* más vonóállatot tartani. Ebben a helyzetben, az igazás oldaláról megközelítve, hasonló szerepet játszott a szamár, mint a tejellátásban a kecske, s annak mintájára a szamarat mintegy „szegényember lova”-ként említhetjük. Lényegében ezt támasztja alá a szamárállomány birtoknagyság szerinti megoszlása: 1935-ben az állomány 59,5%-a 100 holdon felüli nagybirtokon volt (ennek oka is

vizsgálatot érdemelne), 33,5%-át tartották 5 holdon aluli kisparcellán, s csupán 7%-a volt 5—100 holdas birtokon.¹⁷ 2. Azok a gazdaságok, amelyek üzem-szervezetüknél fogva *nem igénylik* más vonóállat tartását. Gazdálkodásuk és munkaszervezetük szempontjából elegendő az olcsó számár, melynek ellátása nem igényel külön berendezkedést, berendezéseket és munkákat, nem úgy mint pl. a ló vagy szarvasmarha.

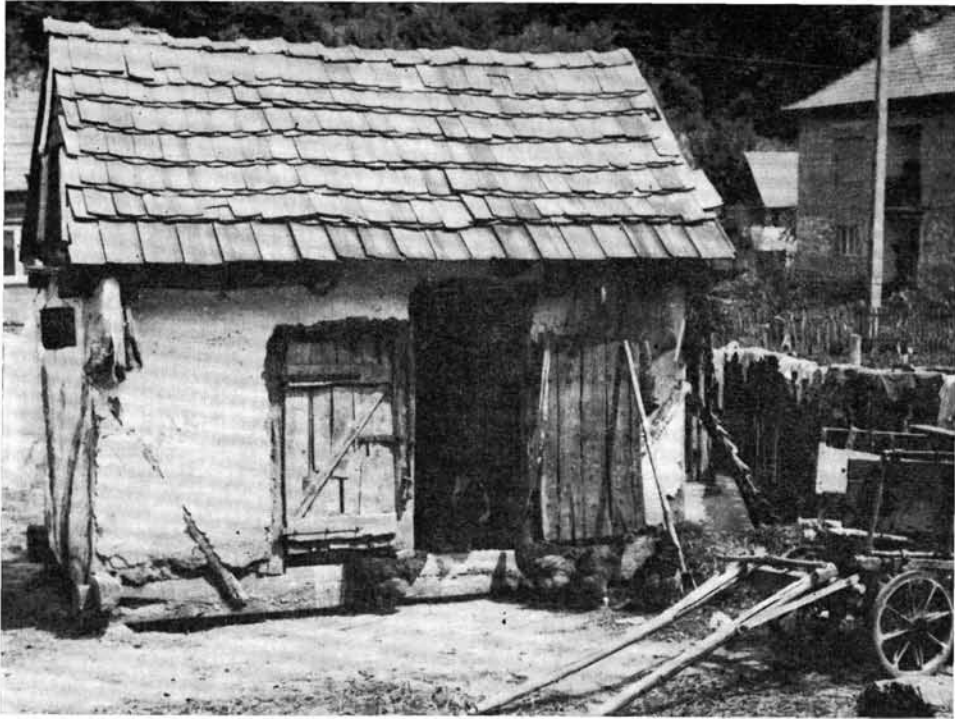
A számártartók részéről az állat megbecsülése, a vele való kapcsolat hasonló, mint másoknál a ló és szarvasmarha esetében. Sőt, úgy tűnik, hogy minél jobban kötődik valaki szegénysége miatt egy állathoz, annál jobban megbecsüli, függetlenül az állat kevésbé értékes voltától.

II. A hím számár neve általánosan *csődör*, a nőstényé *kanca*, a fiatal állaté *csikó*, *számárcsikó*. A bükki szlovák falvakban is *csődör* az apaállat neve, a párjéé *kobula*, a fiatal állaté pedig *mali szomar*, *malicski szomar*. A falvakban általában vegyesen tartottak mindkét nemű szamarat. A gazdák számárcancáikat általában falun belül vitték el *fedeztetni*, s 1—2 pohár bort fizettek cserébe a csődör gazdájának. Ahol nem volt számárcsődör, ott távolabbi falvakba is elvitték fedeztetni az állatokat. Domaházáról pl. Hódoscsépányba, Arlóra, Újszenára és Zabarra jártak, a bükki meszesek pedig útközben fedeztették meg állataikat (főleg Abaújszántón és Szikszón), s 1 kosár mésszel fizettek érte. A számárcsikót, ha anyját hajtják, 6 hónapig hagyják szopni, s utána *abakra fogják*, különkötik az anyjától. Ha nem fogatolják az anyaállatot, akkor nem választják el a csikót, csak önmagától válik el. A fiatal állatot általában másfél éves korától az anyjával együtt járatják, egyelőre teher nélkül. Kétéves korában kezdték el üres kocsi, majd könnyű teher elé fogva, szoktatni a munkához. Ha eladásra szánták, akkor ebben a korban vitték vásárra is, s ilyenkor volt szokás a fiatal csődör kiherélése. Voltak, akik nem szerették a csődör szamarat, mert nagyon nyugtalan, kiszámíthatatlan volt. Ezért általában állatorvossal, a bükki falvakban pedig Miskolc felől járó vándor *miskárolókkal* kiheréltették. A kivágott állat neve általában *herélt*, Bükkzsércen *paripa*, a szlovák falvakban nincs külön neve (*vümskovali*, *miskovani* néven emlegetik). Voltak olyanok is, akik nem szerették a herélt szamarat, mert lustának tartják, amit állandóan ütni kell, hogy húzzon.

Területünkön *fekete*, *szürke*, *barna*, *hamuszínű* és *vadas szőrű* (fekete, fehér sávokkal) szamarakat különböztetnek meg. Az állatnak, melyet egymás között *számárnak*, *csacsínak* neveznek, már néhány hónapos korában nevet adnak. A számárnevek általában tréfásak, az állatról alkotott vélemény, s a vele való kapcsolat kifejezői. Leggyakrabban keresztneveket (Bandi, Vilma, Kati, Gyuri, Marci, Matyi, Juci, Jankó), ill. azok becéző formáit adják a számárnak, de nevezik más állatokról (Fecske, Rigó, Sólyom), külsejéről (Szürke, Deres, Csinos, Huszár), s kaphat egyéb beceneveket is (Dudi, Römi, Muki, Csibész stb.).

A számár tartásában, hasznosításának megfelelően, a takarmányozás játszik főszerepet. Rendkívül igénytelen állat, s beéri erősszárú, *gurdajos* gazzal, *csátéval*, *lapuval* is, s élél a konyhai hulladékon, de ha hajtják, akkor jól kell tartani. A falvak nagy részében télen-nyáron istállóban tartják, enyhelyéül gyak-

17. Gunst P., 1970. 402.

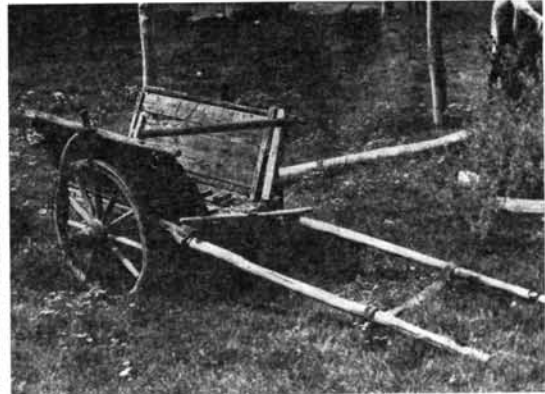
2. kép. Disznóólból kialakított szamáról, Domaháza

ran alkalmi ólak, vagy a régi nagy állatok istállói szolgáltnak. (2. kép) Van, aki a disznóól egyik fiókjában tartja a szamarát. Nyáron alkalmanként *nyári állás*-ban éjszakáztatják, előtte *rács* vagy *jászol* van. Takarmányként szénát, szecskát, lucernát kap, nagy munkák idején pedig árpa, kukorica és zab abrakot. Ha mezőre járnak vele, akkor a föld szélén, s árokparton *pányván* legeltetik: nagy vaszöveget ütnek le, s ahhoz kötik lánccal a szamarat. A hosszabb utakra járó meszesek és faárosok útközben legeltették állataikat, de termékeikért mindig cseréltek abraknak való szemestakarmányt is: 1 kosár mészért megtöltötték a tarisznyát (*obrocsnyica*). Erdős vidéken éjszakára gyakran a vágásokba csapták legelni a szamarat, nemegyszer a tilosba. Az állandó kereskedelmi útvonallal rendelkező meszesek útjaik során általában ugyanazokon a helyeken szálltak meg, s ellátásukba állataik etetése is beletartozott.

A szamár lényeges gondozást nem igényel. Szőrét éppen úgy *csutakolják*, illetve *vakaróval* és *kefével pucolják*, mint a lóét. Körme homokos területen nem igényel különös ápolást, esetleg ha nagyon *lenőtt*, akkor éles harapófógóval *megszedték*, miközben az állat feje magasan volt kikötve, hogy ne tudjon rúgni. A hegyes, köves vidéken a gyenge patájú állatoknál, kövesúton igénybe vett szamaraknál pedig általánosan elterjedt volt a patkolás. Ezt alkalmanként maguk a gazdák is elvégezték: nem készítették elő a patát, csak lepucolták, s

3 kép. Régí számartalyiga, Pere

4. kép. Számartalyiga, Cserépfalu

5. kép. Szamárfogat, Pere

6. kép. Szamárfogat, Domaháza

patkószögekkel maguk ütötték fel a vasat az állat lábára. A szamarakat azonban általában a helyi kovács *vasalta be*. A szamár patkolásának díja fele volt a lóénak. Hasonló formájú, de kis méretű patkót használtak a szamarakra is, mint a lovakra. Gyógypatkót szamárira nem ütöttek, viszont használtak néhány kapaszkodó szeggel ellátott *téli patkót*.

A szamár ritkán volt beteg, ha igen, hasonló betegségei voltak, mint a lovaknak. Ha hátát feltörte a hám, akkor a gazda *kreolimmal* kente be. Ha ínye megduzzadt, s nem tudott enni, akkor a kovács patkószeggel felhasgatta a duzzadt részt és sóval dörzsölte be. A domaházai cigányok, ha a szamár a poros szénától *megkehesedett*, *beléndeket* adtak neki, amitől rövid időre elmúlt a keh, amíg túladtak az állaton.

A szamár hasznosításának általános, legszármottevőbb formája a fogatolás, az állat vonóerejének kihasználása. Ennek elve és szerszámai lényegében azonosak a ló fogatolásával. A szamár szerszámai és az általa vontatott járművek azonban sok alkalmi megoldást, a szamarasok által konstruált elemet tartalmaznak. A fogatolásnak régebben legáltalánosabb módja a kétkerekű *tajigába* való befogás volt. Ez a jármű alkalmazkodik leginkább a szamár testi, fizikai adottságaihoz. A talyigát általában helyi kerékgyártók készítették, de voltak

házilag eszkábált darabok is.¹⁸ Nem lehet ezen tanulmány feladata a szamár fogatolásával való részletes foglalkozás, de rá kell mutatni, hogy a vidéken használt talyigák között több, számottevő eltérés mutatkozik, melynek alapos kutatása, térképezése lényeges feladat lenne. Fellelhetők olyan darabok, melyeknél a szekéroidal kitámasztása rakoncával történik, de vannak lócsös példányok is (3—4. kép). Mindkét esetben többféle a szekéroidal, ill. a kocsi-szekrény formája, a szállított anyagnak megfelelően. Vannak 10 és 12 küllősek is.¹⁹ A szamártartás szélesebb perspektívában történő vizsgálatánál mindenképpen kutatni kellene, hogy a szamártartás és a kétkerekű talyiga nem együtt jelent-e meg hazánk hegyes vidékein.

A szamár fogatolásának elterjedt módja két állat befogása kisméretű, könnyű, gyakran gumikerekű kocsiba. A szekeret a gazdák nemegyszer maguk készítik el régi szekerek felhasználásával (5. kép). A répáshutaiak mindig maguk csinálták a szamárhoz kisméretű szekeret (*vozik*). Egy szamár esetén

7. kép. Szamárfogat, Arló

18. Bodgál F., 1960. 533/6. kép.

19. A problémák összegzésére vö.: Paládi-Kovács A., 1973. 17. skk.; Bodgál F., 1960. 524—536. (A miskolci talyiga bemutatása.)

8. kép. Szamárfogat, Hidasnémeti

általában talyigát használtak. Ideiglenesen magában is befogták az állatot négykerekű szekérbe, egy rúd mellé, gyakoribb azonban ilyen esetben kétrudas szekér alkalmazása (6—8. kép). A két rúd között van elhelyezve a *hámfa*, melyre az *istrángot* erősítik. Adatainkból nem derül ki egyértelműen, hogy a két rúd alkalmazása korábbi fogatolásmódot őriz, vagy újabban elterjedt fogatolástechnikai megoldás. További feladat lenne — szélesebb körben — a szamár által vontatott járművek típusainak, elterjedésüknek a vizsgálata. Az adatközlők szerint az alkalmazott járműtípus a szállítandó anyagoktól függött, de azok minősége mellett lényeges volt mennyiségük is. A szőlősgazdák általában talyigát használtak,²⁰ mert könnyebben mozgott az emelkedőkön, ugyanakkor egy szamár kellett hozzá. A bükki meszesek viszont általában kétszamaras fogatokat használtak, mert ezt kívánta üzleti érdekük: minél messzebb vitték a meszet, annál drágábban adhatták el. S míg egy talyiga csupán 2,5—3 q terhet bírt el, addig két szamárral elvitt egy szekér 6—8 q-t is.²¹

A szamár befogásához használt szerszámok általában csak méretükben

20. Bodgál F., 1960. 525.

21. Saját gyűjtés, Répáshuta (1976).

különböznek a lószerszámtól, igen elterjedt azonban a farhám használata. A szerszámokat általában szíjjártók árulták vásárokon, de sokan házilag is elkészítették kötélből, tarisznyaszíjakból, régi csizmából és egyéb hulladék bőrökből. Ezek a szerszámok gyakran fémrészek nélkül készülnek. Sokan régi lószerszámot alakítanak át a számárra (9. kép). A befogás módja azonos a lovakéval. Kétkerekű jármű esetén a *hátszíz* viszi át a terhet az állat hátára. A teher előre és hátra mozgatását a *hám és farhám*, ill. hám és *nyakló* biztosítja, a rúd elején levő karikára, illetve a hámfára véve át az erőt. Van olyan talyiga is, melynek nincs hámfája, az istráng a kocsiszekrény elején, illetve a két rúd között levő első *keresztlécen* van rögzítve.²² A lóhoz hasonló módon fogják be a számarat az ekébe és az ekekapába is (10. kép).

Él vidékünkön a szamár málházásának emléke is. A Hegyalján a szamár nyergére akasztották a terhet (lásd fentebb), Legyesbényén hosszú gabonászsák két végébe tették a terhet, s a zsák üres közepét helyezték a szamár hátára, a teher pedig lelógott az állat két oldalán. Ez utóbbi módon, Répáshután és

9. kép. Szamárfogat, Ózd

22. Balogh I., 1966. 80. A debreceni fuvaros talyigáknál említi ezt a megoldást.

10. kép. Ekébe fogott szamár, Legyesbénye

Bükkszentkereszten, a századfordulót követő két évtizedben még általánosan szállították a meszet, de van rá adatunk Bükkzsércről és Kisgyőrből is. Egy-egy zsákba (*meh, vresco*) 2-3 véka meszet tettek, s a szamarat a hegyen áthajtva vitték árujukat. A legszegényebbek hordták így a meszet a közeli falvakba. A szamarak málházásának vizsgálata további fontos feladat lenne. Adataink azt mutatják, hogy ez a szállítási mód mégis inkább a magasabb, hegyi területekhez kapcsolódhatott.²³

A Bükk vidékén a szamarat kis szánkóba is befogták. A szamár fogatot a szekéren ülve gyepelővel irányították, az állatot bottal vagy ostorral ösztökélve. Nagyobb súly esetén, s málhás állatoknál kötőféken vezették a szamarat. Nehéz terepen gyakran a gazda is tolt a szekeret, a szamárral való fuvarozás sokszor ember és állat próbája volt. A szamár hátára ritkán ültek, alkalmanként szőrén ülték meg az állatot. Csak a legidősebbek emlékezetében él Répáshután egyfajta szamárnyereg (*szedlo*), s a hegyaljai terhelőnyereg emléke.

A szamár haszonvételei között a néprajz számontartja az állat húsának és

23. Paládi-Kovács A., 1973/a. Különösen 556—557.

zsírjának fogyasztását is.²⁴ A recens adatok szerint vidékünkön nem volt elterjedt a szamár levágása. Ha megöregedett, akkor esetleg eladták a mészárosoknak, főleg Miskolcra vitték el virslinek. A legtöbb szamár azonban helyben múlt ki, s a *dögész* kezére került. Ózd környékén és a Hegyalján azonban számon tartanak néhány embert, akik rendszeresen hizlaltak, s évente vágtak szamarat. Ez azonban ritkaságnak számít, csak mint „ínségeledelt” tartják számon a szamár húsát. Csupán Legyesbényén sikerült konkrét adatokat gyűjteni az állat hizlalására és levágására. Itt is csak a falu egyik legszegényebb embere, egykori pásztor, vágott szamarat. Az állatot, főleg *heréltet*, az istállóba kötötték, soha nem engedték ki. Darát, kukoricát, szénát, lucernát adtak neki, s addig hizlalták, amíg csak evett. A hízóba fogott szamarat *sórének* nevezték. Mikor már nem fogadott el takarmányt, akkor elvágták a nyakát, s bőrét lenyúzták. A húsát *tekenő*ben besózták, majd 4-5 napig füstölték. A húst hasonlóan készítették el, mint a sertését. Húsából — az állat belébe — 2-3 ujjnyi vastag kolbászt tölthettek. Húsából adtak is el a falun belül. Szalonnáját 2 ujjnyi csíkokra vágták és kisütötték. Zsírját szerencsi és miskolci cukrászoknak adták el.²⁵

Adataink nem adnak egyértelmű választ arra, hogy mennyire volt általános népünknel a szamár levágása és a szamárhús fogyasztása. Úgy tűnik, hogy a hús nem volt lényeges haszna az állat tartásának. Szamárhúst csak a szegény emberek fogyasztottak, de ők is csak alkalomszerűen.

A bevezetésben már jelzett szamártartó körzeteken, illetve azok központjain kívül a szamár beszerzése a megyei vásárok földrajzi rendjéhez és naptári ritmusához igazodott. Az idősebbek szerint régebben „fentről”, a Felvidék felől volt könnyebb szamarat venni, ma viszont „lentől”, Miskolc és az alföldi részek felől. A szamár megszokott látvány volt az állatvásároknak, mindenkori értéke átlagosan $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{3}$ része volt a lónak. Ma már nem árulnak vásárban szamarat. A szamártartók között gyorsan terjed a híre, ha valahol eladó állat van, s általában kocsival, szerszámokkal együtt veszik meg, vándorol gazdától gazdáig. Egy-egy állat nemegyszer 8-10 gazdát is kiszolgál, a szamarasok néha évente váltogatják állataikat. Korát nem tudják, nem is tartják számon. Az elmúlt évtizedben jelentősen emelkedett a szamár értéke, mivel nem kell adót fizetni utána. Manapság Miskolc, Tiszaluc és Ózd környéke a beszerzés fő forrásai.

A szamarat a köztudat buta állatnak tartja, neve a köznyelvben az emberi butaság jelképe lett. A szamárral foglalkozó emberek azonban figyelmes, értelmes állatnak tartják, amelynek „éppen úgy megvan a magáéhoz való esze, mint

24. Györffy I., 1936. 323. — *Ébner Sándort* idézi, s az alföldi juhászok mellett Verpelétet említi, ahol igen elterjedt volt a szamárhús fogyasztása. Úgy tűnik, hogy lényegében ebben a formában került be a gondolat a Magyarország Néprajzába is (II. kötet 113, 165). *Szabó K.*, történeti adatokat említ a szamárhús és szamárzsír fogyasztásával kapcsolatban (1942. 18). *Szilágyi M.* tiszafüredi adatai mellett végigtekinti a jelenség elterjedését (1964. 280—281). Szolnok megye Néprajzi Atlasza külön lapot szentel a kérdésnek (23. sz. térkép), kommentár: I. 1. 178—179.

25. A köztudatban elterjedt, hogy a szamárzsírt a cukrászok használják. Idős cukrászok azonban nem tudnak erről, s a leggyakrabban forgatott szakkönyveik sem említik ezt a nyersanyagot. A fiatalabbak szerint régen kakaóvaj helyét használhatták a szamárzsírt szűkös időkben, de az idősebbek szégyellik bevallani.

bármelyik állatnak”, semmivel nem butább a többinél. Nem tartjuk elfogadhatónak *Szendrey Zsigmond* véleményét sem, aki a régi egyházi iskolák szokásaival hozza kapcsolatba a *szamár* csüfoló jelzőt.²⁶ Az, hogy az iskolában éppen *szamárfejet* akasztottak a rossz tanuló nyakába, már következménye az állat megítélésének, s nem oka a kialakulásnak. Az állat effajta megítélésének oka véleményem szerint éppen az, hogy mindenkor ritka volt, s a rá egyébként jellemző csökönyösség miatt alakulhatott ki ez a vélemény, melyben benne van az állat gazdasági megítélése, másodrendű, lenézett volta is. Az állattól elvonatkoztatott „szamár” jelző természetesen teljesen külön életet él, közvetlenül ma már nem hozható kapcsolatba a szürke négylábúval.

A *szamár* néphitbeli szerepére vidékünkön nem találtam adatot.²⁷ Sajátos szerepet játszik viszont ez az állat a nép gyógyászatában. Hasonlóan a magyar nyelvterület többi részéhez, itt is elterjedt volt a *szamárköhögés szamartej* jel való gyógyítása.²⁸ A *szamar*tejet egyébként nem fejték ki, csak ha betegnek kellett. Szerepet játszott a gyógyászatban az állat szőre is.²⁹ Alsógagyon égetett *szamárszört* vízbe főzve itattak a *szamárkeh*ben szenvedővel.³⁰ Domaházán az égetett *szamárszört* tehéntejbe tették, s úgy itatták meg a *szamárköhögős* gyerekekkel. Ugyanott volt, aki parazsat tett a lapátra, s az erre dobott *szamárször* füstjébe tartotta a gyermeket. Legyesbényén, ha valakinek seb volt a kezén, akkor a vakaróban maradt *szamárszört* és port tette rá, hogy begyógyuljon. A Bükk szlováklakta falvaiban nem használták gyógyításra a *szamár szőrét*. Emlékeznek viszont arra, hogy ha alföldi falvakban jártak, akkor az ottani asszonyok igyekeztek levágni a *szamár szőréből* vagy *sörényéből* egy-egy darabot. Ők nem értették hogy miért teszik, de haragudtak érte.

Általánosan ismert az a vélemény, hogy a *szamár* megérzi az időjárás változását, megjósolja az esőt. Ezt azonban a *szamarasok* nem tartják. Szerintük a *szamár* éppen úgy reagál az időjárás változásaira, mint bármelyik állat. Nem azért *ordít* vagy *hempergőzik*, mert érzi az időváltozást, hanem mert szomjas, éhes, melege van vagy üzekedhetne. Nem oszthatjuk tehát *Szendrey Zsigmond* azon véleményét sem, hogy a *szamár* fiziológiai adottságainak eredménye az időjóslás, illetve az azzal kapcsolatos emberi tapasztalaté.³¹ Inkább arról lehet szó, hogy a *szamártartás* soha nem volt általános jelenség falvainkban, s ezért kaphatott ennek az állatnak a viselkedése, megnyilvánulásai — különösen bántó, fülsértő hangja — tréfás szerepet a népi időjóslásban.

Néhány faluban ma is él egy legendaszerű mese a *szamár* hátán levő keresztéről.³² Ennek egy teljesnek mondható variánsát közlöm.³³

„Mikor Jézus Krisztus a földön járt, akkor egyszer egy nagy vízhez ért, amin nem tudott átmenni. Szólt a lónak:

26. *Szendrey Zs.*, 1937. 86. Nem lehet tudni, hogy csak a kutatópontok megoszlása okozza-e, hogy a *szamár* néphitbeli szerepére csak az ország déli részéről vannak adataink.

27. *Szendrey Zs.*, 1937. 85—86.

28. Vö.: *Györffy I.*, 1936. 323.; *Szendrey Zs.*, 1937. 85—86.; *Szendrey Zs.*, 1937/a 165.; *Gönczi F.*, 1902. 214. stb.

29. Ez szintén elterjedt dolog. Vö.: *Szendrey Zs.*, 1937/a 161.

30. *Vajkai A.*, 1937. 146.

31. *Szendrey Zs.*, 1937. 86.

32. Berze Nagy J., 779. XVIII. (Krisztus a lovat megbünteti. II. kötet 350.)

33. Ferenc István, 79 éves. Legyesbénye.

— Te ló, légy olyan jó, vigyél át engem a vízen, mert elveszek benne!

— Én átvinnélek — mondta a ló — de nem mehetek el innen, mert a szer-
szám sincs levéve rólam, indulok máris tovább.

Ott volt egy öszvércsapat, azoknak is rimáncodott Jézus, hogy vigyék át a
vízen. Azt mondta neki az egyik öszvér:

— Én nem mehetek, mert máris fognak az ekébe, mennem kell szántani.

Megy Jézus a szamárhoz, s mondja neki:

— Te szamár, vigyél át engem a vízen!

— Jó, ülj fel és menjünk — mondta a szamár.

Mikor átértek a vízen, akkor Jézus rátette a botját a szamár hátára, meg-
áldotta és azt mondta neki:

— Te sose éhezz, lakjál jól a szemétdombon is, ahol egy fűszál sem terem!
Jézus áldása, a bot nyomán lett a kereszt a szamár hátán. Meg is él a szamár a
szemétdombon is, olyan igénytelen állat.”

III. Tanulságok, feladatok: Bár cikkünk feladatának elsősorban az adat-
közlést, a téma exponálását tartottuk, néhány tanulság mégis kínálkozik.

1. Állattartásunk néprajzi kutatása nem egyenlő súlyt fektetett az egyes
állatfajták vizsgálatára. A kevésbé kutatott állatok közül azok, amelyeknek
számuk és jelentőségük is kisebb volt (főleg kecske, szamár és bivaly), nem
egyenletesen oszlottak meg az ország területén, hanem tartásukra — geográfiai
okok és a lakosság életmódja, szociális helyzete alapján — táji körzetek ala-
kultak ki, melyek lényegében a tartásmód, illetve a hasznosítás formáit is be-
határolják. A szamár esetében igazolható, hogy a középhegységi területek
állattartásában is volt jelentősége. További feladat a táji elterjedés vizsgálata,
természetesen több időbeli metszet alapján, s ennek kapcsán a hasznosítás
formáinak felderítése.

2. A szamár tartása (hasonlóan a kecskéhez) elsősorban nem a hagyomá-
nyos szerkezetű paraszti üzemekhez kötődik, hanem specializálódott üzemek-
hez (szőlő, gyümölcs, kertészet), törpeparcellán élő szegényekhez, pásztorok-
hoz, s gyakran a nem mezőgazdaságból élő népességhez. Szociális nehézségek
esetén — a szegényeknél általánosan — a lovat helyettesíti.

3. A haszonvétel legfőbb formája a fogatolás. Lényeges feladat a szamár
által vontatott járművek tipizálása, s az egyes formák elterjedésének térképe-
zése. Kiderítendő, hogy a szamár málházása és fogatolása csupán a ló haszno-
sítási módját (esetleg annak korábbi formáit) vette át, vagy vannak speciálisan
a szamárhoz kötődő formák, melyek a szamártartással párhuzamosan terjedtek
el. További lényeges feladat — történelmi adatok alapján — a szamárhús
fogyasztásának, illetve a fogyasztás volumenének vizsgálata.

IRODALOM

Általános mezőgazdasági összeírás, 1972. 6. kötet. Budapest.

Balogh I., 1965—66. Lófogatok Debrecenben a XVIII—XIX. században. Ethnographia (továbbiak-
ban Ethn.) LXXVI. 161—186; LXXVII. 74—93, 229—253.

Berze Nagy J., 1957. Magyar népmesetípusok. I—II. Pécs

Bodgál F., 1960. A miskolci talyiga. Ethn., LXXI. 524—536.

Dobosy L., 1970. Ózd város és az ózdi járás földrajzi nevei. (Kézirat a miskolci Herman Ottó Múzeum
néprajzi adattárában, lsz: 2400.) Ózd.

- Frisnyák S.*, 1977. A Bükk-vidék település- és gazdaságföldrajza. In.: *Hevesi A.* (szerk.): Bükk. 156—171. Budapest.
- Gönczi F.*, 1902. Az emberi betegségek gyógyítása a göcseji népnél. *Ethn.*, XIII. 78—84, 128—132, 214—224.
- Gunst P.*, 1970. A mezőgazdasági termelés története Magyarországon 1920—1938. Budapest.
- Györffy I.*, 1936. Ló- és szamárhúsevés a magyar népnél. *Ethn.*, XLVII. 323.
- Hankó B.*, 1954. A magyar háziállatok története ősidőktől máig. Budapest.
- Jankó J.*, 1902. A balatonmelléki lakosság néprajza. Budapest.
- Korponay J.*, 1871. Abaújvármegye monographiája. Kassa.
- Matolcsi J.*, 1975. A háziállatok eredete. Budapest, Mezőgazdasági adattár I—II. Budapest, 1965.
- Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1870—1970. Állatállomány. III. Községsoros adatok 5. kötet. Budapest, 1972.
- Paládi-Kovács A.*, 1973. A magyar parasztság kerekcses járműveinek történeti és táji rendszerezéséhez. Néprajzi Közlemények, XVIII. 5—79.
- Paládi-Kovács A.*, 1973/a. Szállítás málhás lovakkal a Gömör-Tornai karsztvidéken. *Ethn.*, LXXXIV. 549—558.
- Román J.* (szerk.), 1977. Földrajzi nevek a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár kéziratos térképein A—B. Borsodi Levéltári Füzetek, 6. Miskolc.
- Szabó K.*, 1942. Kecskemét pásztorélete. Néprajzi Értesítő, XXXIV. 1—62.
- Szendrey Zs.*, 1937. A szamár a magyar néphitben. *Ethn.*, XLVIII. 85—86.
- Szendrey Zs.*, 1937/a. A növény-, állat- és ásványvilág a varázslatokban. *Ethn.*, XLVIII. 154—166.
- Szilágyi M.*, 1964. Adatok állattartásunk egy kevésbé kutatott problémájához. *Ethn.*, LXXV. 279—282.
- Szolnok megye Néprajzi Atlasza I/1—2. Szolnok, 1974—75.
- Tálasz I.*, 1942. Változás-vizsgálatok a népi állattenyésztés köréből. Néprajzi Értesítő, XXXIV. 203—220.
- Turi Mészáros I.*, 1912. A szamár. Magyar Nyelv, VIII. 141.
- Vajkai A.*, 1937. Adatok a Felföld népi orvoslásához. *Ethn.*, LXVIII. 140—154.
- Viga Gy.*, 1977. Adatok az Alföld és a hegyvidék árucseréjéhez: a Bükk hegység szlovák meszesének tevékenységéről. (Kézirat, megjelenés alatt az *Ethn. ban.* Miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi adattára: 3416.)

NORDOSTUNGARISCHE BEITRÄGE ZUR ESELSHALTUNG

(Auszug)

Die ungarische Volkskundeforschung beschäftigt sich kaum mit der wissenschaftlichen Aufarbeitung der Zucht und Nutzung von Ziegen, Eseln, Büffeln. Im Vergleich zu kommen sie in geringer Anzahl vor, spielten aber im Leben mancher Landschaftseinheiten eine spezifische Rolle, im Leben und in der Arbeit einiger Siedlungen nahmen sie einen besonderen Platz ein. Diese Studie gibt Angaben über die Eselshaltung in Nordostungarn.

Laut statistischen Angaben aus den vergangenen 100 Jahren nimmt die Zahl der Esel immer mehr ab. Früher dagegen spielte der Esel eine bedeutende Rolle bei der Arbeit in den höher gelegenen Weingärten, und die Schäfer benutzten ihn als Lasttier. Spuren ehemaliger Eselshaltung sind in mehreren Ortsnamen des bezeichneten Gebietes erhalten. Mehr als zehn Esel gab es kaum in einer Siedlung, nur in einigen Fällen stieg ihre Zahl auf über 50.

Die Diffusion der verhältnismässig hohen Zahl zeigt, dass die Eselshaltung vom geographischen Antlitz eines Gebietes bzw. von der spezifischen Lebensweise einer Gruppe der Bevölkerung abhing. Im Bükk-Gebirge wurden viele Esel gehalten. In den Dörfern im Herzen des Gebirges — meistens slowakische Siedlungen — wurde das Eselgespann zum Kalk-

transport benutzt und nahm auf diese Weise am Warentausch zwischen der Tiefebene und dem Gebirge teil. Bis zum Ende der 20-er Jahre dieses Jahrhunderts waren die Kalkbrenner mit ihren Eselgespannen charakteristische Figuren der Gegend. In den Dörfern am Südhang des Gebirges verband sich die Eselzucht mit der Wein- und Obstkultur. Ebenso stand die Eselhaltung in den Weinanbaugebieten am Südhang des nördlichen Mittelgebirges und in den historischen Weinanbaugebieten um Tokaj im Dienste der Weinlultur. In den nördlichen, bergigen Gebieten des Komitats wurde der zähe und ausdauernde Esel bei Waldarbeiten und bei der Holzarbeit benutzt. Besonders für die Armen, an der Peripherie der Gesellschaft Lebenden, war die Holzlieferung mit dem Esel eine Existenzmöglichkeit. Eine bedeutende Rolle spielte die Eselhaltung in den Städten und Marktstellen. Hier wurde der Esel bei der Beleiferung des Geschäftsnetzes benutzt, die Lieferanten mit dem Eselgespann gehörten zum alltäglichen Stadtbild. Neben den Haupttypen und -brennpunkten kamen 1—2 Esel bei den armen Leuten in fast allen Ansiedlungen vor, die wegen ihrer Armut an den Rand der Gemeinschaft getrieben wurden. Diese Leute wurden verhöhnt, zu ihrem Namen gehörte fast ständig seine Spottname, der in irgendeiner Beziehung zu dem Begriff Esel stand. In den höher gelegenen Siedlungen wurde der Esel zum Wassertragen benutzt.

Im zweiten Teil der Studie erläutert der Verfasser Verfahren und Bräuche, die mit dem Geschlecht, dem Alter und dem Halten des Esels in Verbindung stehen; dabei erwähnt er die verhältnismässig reiche Terminologie. Der Verfasser erläutert die Arten der Eselgespanne, unter ihnen spielen die zweirädrigen Zugkarren eine hervorragende Rolle. In diesem Gebiet wurde der Esel hauptsächlich als Zugtier genutzt, es stehen aber auch vereinzelte Angaben zur Verfügung, wonach auch Fleisch und Fett des Tieres verbraucht wurden. Eine spezielle Rolle bekam das Tier im Volksglauben und in der Volksheilkunde des Gebietes.

Gyula Viga